

3. 'दिसतं तसं नसतं'

३.१ दिसणे व असणे यांतील फरक

३.२ सत्चे स्वरूप आणि संकल्पना

३.३ नित्य व अनित्य यांतील फरक

३.४ ईश्वरवादी व निरीश्वरवादी तत्त्वज्ञान

प्रस्तावना

या पाठाचे शीर्षक म्हणजे एक म्हण आहे हे तुमच्या लक्षात आलेच असेल. तुम्हाला वाटेल या तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकात म्हणींचे काय काम? हे काही भाषेचे पुस्तक नाही. पण तुमच्या कधी हे लक्षात आले आहे का, साध्या-सुध्या दिसणाऱ्या म्हणींमध्ये खूप अर्थ दडलेला असतो. अनेक वर्षांमध्ये एखाद्या समूहात जे शहाणपण गोळा होते, ते त्या समूहाच्या भाषेत म्हणींच्या रूपात व्यक्त होते. उदाहरण म्हणून आपण या तीन म्हणींचा विचार करू: “दिसते तसे नसते, म्हणून जग फसते.” “चकाकते ते सर्व सोने नसते.” “दुरून डोंगर साजरे.” तुमच्या ध्यानात येते आहे का या सगळ्या म्हणी आपल्याला सावध करतात आणि सांगतात की तुम्हाला जग जसे दिसते आहे, तसेच आहे असे समजू नका, फसाल.

फूल कीटकाला दिसते तसे

फूल माणसाला दिसते तसे

चला लिहूया!

तुम्हाला माहिती असलेल्या म्हणी व त्याचा लाक्षणिक अर्थ सांगा/लिहा.

तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत सांगायचे तर असे म्हणता येईल की, आपली पाच ज्ञानेंद्रिये आपल्याला आपल्या जगातल्या वस्तू, त्यांचे स्वरूप, गुणधर्म, त्यांच्यामधील परस्पर संबंध यांचे ज्ञान देतात ते खरेच, पण हे ज्ञान पूर्णपणे विश्वसनीय नसते. अनेक कारणांनी जग जसे प्रत्यक्षात आहे, त्याच्यापेक्षा वेगळेच भासते. हा अनुभव सगळ्याच माणसांना येतो, त्यामुळेच या म्हणी आपल्याला जणू सूचना करतात, की कशावरच डोळे झाकून विश्वास ठेवू नका. या सूचनेचे पालन आपण आपल्या परीने करतो, तरीही कधी ना कधी आपलीही फसगत

शुक्तिरजत न्याय, रज्जूसर्प न्याय

भारतीय तत्त्वज्ञानात विशेषतः अद्वैत दर्शनात, 'दिसतं तसं नसतं' या म्हणीचा प्रत्यय देणारी दोन उदाहरणे खूप प्रसिद्ध आहेत. एक म्हणजे शुक्तिरजत न्याय आणि दुसरे म्हणजे रज्जूसर्प न्याय. शुक्ति म्हणजे शिंपला, रजत म्हणजे चांदी. उन्हात चकाकणारा शिंपला लांबून पाहिला, तर तो चांदीचा तुकडा आहे असे वाटते, पण जवळ जाऊन पाहिले की मात्र तो शिंपला आहे हे कळते. त्याचप्रमाणे वेडीवाकडी पडलेली दोरी म्हणजे रज्जू दुरून बघितली तर साप आहे असे

वाटून आपण घाबरतो. वास्तविक तो साप नाही, हे आणखी निरीक्षण केल्यावर लक्षात येते. या दोन्ही उदाहरणांमधून असे ध्यानात येते की, 'जे दिसते' त्याचे 'जे असते' याच्याशी असलेल्या साम्यामुळे आपली फसगत होते. शिंपल्याची चकाकी चांदीसारखी असते, तर दोरीचा वेडावाकडा आकार सापासारखा असतो. जगाचे खरेखुरे स्वरूप आपल्याला सहजपणे समजत नाही, त्यामुळे जगाचे ज्ञान होण्यात अडचण येते, हे स्पष्ट करण्यासाठी भारतीय परंपरेत ही उदाहरणे दिली आहेत.

होतेच.

जर शक्य असेल तर वर्गात जादूचे प्रयोग घडवून या पाठाचा विषय प्रवेश करावा.

कधी अंधाऱ्या जागी झाडांच्या फांद्यांचे चित्रविचित्र आकार आपल्याला अक्राळविक्राळ प्राणी वाटल्यामुळे आपण भेदरून जातो, तर कधी कृत्रिम फुलांना खरीखुरी समजून त्यांचा वास घ्यायचा प्रयत्न करतो. थोडक्यात काय, तर वास्तव आणि भास किंवा भ्रम यांच्यात फरक करता येणे ही आपली खूप महत्त्वाची गरज आहे.

चला बोलूया!

‘दिसतं तसं नसतं’ याच्या आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या उदाहरणांची चर्चा करा.

३.१ दिसणे व असणे यांतील फरक

सर्व प्रश्नांचा मुळापासून विचार करू इच्छिणाऱ्या तत्त्वज्ञांसाठी साहजिकच हा फरक कसा, कशाच्या आधारे करायचा हा प्रश्न अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. मागच्या पाठात आपण हे बघितलेच आहे की, या विश्वात काय अस्तित्वात आहे, म्हणजेच काय वास्तव आहे किंवा सत् आहे याचा अभ्यास सत्तामीमांसा या शाखेत केला जातो. यासाठी जे सत् म्हणजे खरोखरच अस्तित्वात आहे ते आणि जे सत् आहे असे फक्त वाटते, पण खरे तर अस्तित्वात नसते, या दोन्हीत फरक कसा करायचा हा प्रश्न खूप महत्त्वाचा असतो. सर्वसामान्य माणसेही हा फरक करत असतातच. तुम्हाला लहानपणी ऐकलेली, आपले प्रतिबिंब विहिरीच्या पाण्यात पाहून त्याच्यावर रागाने उडी मारून बुडणाऱ्या सिंहाची गोष्ट आठवते का? प्रतिबिंबाला खरे मानण्याची चूक आपण करत नाही. प्रतिबिंब असेल नाही तर सावली, त्यांचे अस्तित्त्व ज्या गोष्टीचे ते प्रतिबिंब किंवा सावली आहे, त्याच्यावर अवलंबून असते; तसेच आरसा किंवा पाणी, प्रकाश इत्यादींवरही अवलंबून असते.

पण ती गोष्ट मात्र प्रतिबिंब किंवा सावली नाहीशी झाली तरी अस्तित्वात असतेच.

चला बोलूया!

सत्य आणि आभास यांत फरक/गोंधळ निर्माण करणाऱ्या कथा मिळवा व त्यांचे वर्गात कथा-कथन करा.

उदा., बिरबलाची कथा, ज्यात तो एकसारख्या दिसणाऱ्या दोन हारांतून खऱ्या फुलांचा हार शोधून काढतो.

आपल्याला सगळ्यांना झोपेत स्वप्ने दिसतात. स्वप्न बघत असताना ते निव्वळ स्वप्नच आहे हे आपल्याला उमगत नाही. स्वप्नात जे घडते, ते त्या क्षणी पूर्ण खरेच वाटत असते. कित्येकदा स्वप्नात आपण घाबरतो, कधी खूप आनंदी होतो, कधी कधी रडतोही. जाग आल्यावरच ते निव्वळ स्वप्न होते याची जाणीव होते. जागेपणीही, आधी पाहिल्याप्रमाणे कधी कधी जे नाहीच त्याचा भास किंवा भ्रम होतो.

चला लिहूया!

तुम्हाला आलेला एखादा अनुभव जो नंतर भास होता असे सिद्ध झाले, तो लिहा आणि त्यावर वर्गात चर्चा करा.

वरच्या या सगळ्या चर्चेमुळे हे समजते की, आपल्या अनुभवाचे परीक्षण केल्याखेरीज आपल्याला ज्याचा अनुभव येतो, ते खरे आहे की नाही हे ठरवता येत नाही. सत् आणि असत् मध्ये फरक करण्यासाठी आपल्याला जगाचा जो अनुभव येत असतो त्या अनुभवाचाच आधार असतो. 'काय आहे?' हा सत्तामीमांसेत विचारला जाणारा प्रश्न अशा प्रकारे 'कळते कसे?' या ज्ञानमीमांसेच्या प्रश्नाशी नेहमीच जोडलेला असतो.

३.२ सत्चे स्वरूप आणि संकल्पना

ज्या अनुभवातून आपल्याला काय आहे हे कळते, तो अनुभव नेहमीच व्यक्तिनिष्ठ असतो, म्हणजे तो व्यक्तिगणिक थोडाफार तरी बदलत असतो. महाविद्यालयात सकाळी लवकर येताना कुणाला हवा थंड वाटते, कुणाला गरम तर कुणाला अगदी सुखद! एखादा पदार्थ कुणाला गोडमिठ वाटतो, कुणाला मस्त गोड तर कुणाला जऽऽरा अगोड वाटतो.

यामागचे महत्त्वाचे कारण असे की सर्वसाधारणपणे सगळ्या माणसांच्या क्षमता सारख्या असल्या तरी, प्रत्येकाच्या शरीर-मनाच्या वैशिष्ट्यांमुळे त्यांच्यामध्ये फरकही असतो. त्याखेरीज ज्या विशिष्ट परिस्थितीत व्यक्ती अनुभव घेते, त्या परिस्थितीच्या घटकांचाही अनुभवावर परिणाम होतो. असे घटक बाह्य असतात, तसेच आंतरिकही! थंडीच्या दिवसांत वातावरणातील घनता वाढल्यामुळे दूरवरचे आवाजही ऐकू येतात, हा झाला बाह्य घटकाचा परिणाम. खूप सर्दी झाली असली तर वासाची संवेदना कमी होते हा शरीराच्या अंतर्गत घटकाचा परिणाम! अनुभवाची जडणघडण; व्यक्तीची शारीरिक-मानसिक स्थिती, बाह्य परिस्थिती यांमधील अनेक घटकांच्या गुंतागुंतीच्या रचनेतून होत असते. हे सगळे घटक सतत बदलणारे असतात. या सगळ्यांची चिकित्सा केल्याशिवाय जे अनुभवाला येते ते सत् आहे की नाही हे ठरवता येत नाही.

अनुभवाच्या अशा चिकित्सेतून तत्त्वज्ञांच्या हाती एक तथ्य गवसले. अनुभव व्यक्तिगणिक जरी बदलत असला, तरी ज्या वस्तूचा तो अनुभव आहे, ती वस्तू काही व्यक्तीनुसार बदलत नसते. ती जी आहे, जशी आहे तशीच असते. तिचे अस्तित्व, स्वरूप, गुणधर्म अनुभवनिरपेक्ष असतात. म्हणजे व्यक्तींना त्यांचा अनुभव कसा येतो आहे, येतो आहे की नाही, यावर ते अवलंबून नसतात. थोडक्यात वस्तूचा अनुभव व्यक्तिनिष्ठ असला तरी तिचे अस्तित्व आणि स्वरूप मात्र वस्तुनिष्ठ असते. तेच 'खरे', 'वास्तव' असते. या तथ्यामधून असाही निष्कर्ष निघतो की ज्या वस्तूचा, घटनेचा अनुभव एकाच व्यक्तीला येतो, ती वस्तू किंवा घटना वास्तवात नसतात. स्वप्ने, व्यक्तिगत भास यांत अनुभवाला येणाऱ्या वस्तू/घटना या प्रकारात मोडतात. कारण त्यांचे अस्तित्व एकाच व्यक्तीवर अवलंबून असते. हा अनुभव अनुभवकर्त्यासाठी खरा असला तरी अनुभवाचा आशय मात्र प्रत्यक्षात अस्तित्वात नसतो.

याच्याच पुढे जाऊन विचार केला तर, हा प्रश्न पडतो की सत्चे स्वरूप बदलते असू शकते का? जर ते बदलत असेल तर कशामुळे? थंडीत दूरचे आवाज ऐकू येतात, पण उन्हाळ्यात येत नाहीत याचे कारण व्यक्तिसापेक्ष नसते. ऐकू येण्याची सर्वसाधारण क्षमता असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीसाठीच हे तथ्य लागू असते. ऋतूनुसार अनुभव बदलतो म्हणजे तो परिस्थितीसापेक्ष असतो, परिस्थितीप्रमाणे बदलतो. त्याचप्रमाणे वस्तूचे गुणधर्म परिस्थितीनुसार बदलत असतात. पाणी घनरूपात असेल, द्रवरूपात की वायुरूपात हे त्याच्या तापमानावर अवलंबून असते. म्हणजे पाण्याची ही रूपे परिस्थितीसापेक्ष असतात. पण हायड्रोजनचे दोन अणू आणि ऑक्सिजनचा एक अणू मिळून पाण्याचा एक रेणू तयार होतो हे पाण्याचे 'स्व'रूप मात्र सर्व परिस्थितींमध्ये एकच असते, म्हणूनच ते त्याचे सत्-स्वरूप असते. म्हणजे H_2O हे पाण्याचे न बदलणारे, नित्य असे स्वरूप आहे.

तापमानानुसार असणाऱ्या त्याच्या अवस्था या अनित्य म्हणजे बदलणाऱ्या असतात. हे नित्य स्वरूप आणि अनित्य अवस्था या दोन्ही सत्त्व असतात. कारण त्या व्यक्तिनिष्ठ नाही तर वस्तुनिष्ठ असतात. पाण्याचा रंग, वास, चव, स्पर्श यांचा अनुभव काही प्रमाणात तरी अनुभव घेणाऱ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतो. तापामुळे पाणी कडू लागले, तरी तो कडवटपणा पाण्याचा गुणधर्म नसतो, म्हणून 'सत्' नसतो, 'असत्' असतो.

चला लिहूया!

परिस्थिती व व्यक्तीनुसार बदलणाऱ्या अनुभवांची उदाहरणे लिहा.

पाण्याच्या उदाहरणामधून लक्षात आलेले तत्त्व ज्ञानेंद्रियांच्या अनुभवाला येणाऱ्या सर्व वस्तूंना लागू करता येते. या वस्तू, त्यांच्या अवस्था, त्यांचे गुणधर्म हे सतत बदलत असतात. परिवर्तनशीलता हा जणू त्यांचा स्वभावच असतो. उत्पत्ती, स्थिती आणि लय ही परिवर्तनाचीच अगदी मूलभूत रूपे आहेत.

विकास/स्थिती

उत्पत्ती

लय/नाश

जीव जन्माला येतात, वाढतात, मृत्यू पावतात. मूलद्रव्यात घडून येणाऱ्या बदलांमुळे नैसर्गिकरित्या वस्तू निर्माण होतात, नष्ट होतात. माणसे अनेक वस्तू निर्माण करतात, त्याही कधी ना कधी नाश पावतात. ही परिवर्तनाची प्रक्रिया अव्याहतपणे चालू असते. पण ज्यामध्ये हे सगळे परिवर्तन होते, ते या प्रक्रियेच्याही पलीकडे असणारे असे काहीतरी शाश्वत तत्त्व असले पाहिजे, असे काही तत्त्वज्ञांचे म्हणणे आहे. हे तत्त्व शाश्वत, नित्य, (कायम अस्तित्वात असणारे) आणि कधी न बदलणारे म्हणजे अपरिवर्तनीय असेल असा कयास त्यांनी बांधला.

पुन्हा पाण्याच्या उदाहरणाकडे वळायचे, तर अवस्था कुठलीही असली तरी पाण्याचे मूळ स्वरूप कायम तेच असते, बदलत नाही. एवढेच नाही तर ज्या अणूपासून पाण्याचा रेणू तयार होतो, त्या अणूंचे अस्तित्व आणि स्वरूप हे पाण्यापेक्षाही जास्त प्राथमिक आणि मूलभूत असते. पाण्याच्या रेणूंचे विघटन केले तरी हे अणू त्यांच्या मूळ रूपात अस्तित्वात राहतातच आणि इतर प्रकारच्या अणूंशी त्यांचा संयोग होऊन वेगळ्या प्रकारचे रेणूही निर्माण होऊ शकतात.

विश्वाच्या बदलत्या, अनित्य स्वरूपाच्या मुळाशी कुठले किंवा कुठली आणि काय प्रकारची शाश्वत, नित्य तत्त्वे आहेत याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न सत्तामीमांसेत प्राचीन काळापासून केला गेला.

छांदोग्य उपनिषद खंड - ६

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्|
वाचारंभणं विकारोनामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम्||

श्वेतकेतूचा पिता म्हणाला, 'बाळा, मृत्तिकेच्या एका गोळ्याने मृत्तिकेची इतर सर्व रूपे जाणता येतात. कारण ही रूपे म्हणजे केवळ बोलण्याच्या परि आहेत, मृत्तिका हेच केवळ सत्य आहे.'

श्वेतकेतूचा पिता आपल्या मुलाला सांगतो आहे, जे दिसत आहे त्यावर थांबू नकोस, दागिने पाहशील तर ही ठुशी, ती बांगडी, तो हार असे म्हणत बसशील काय? या सर्व गोष्टी ज्यापासून घडल्या ते सोने तू जाण.

फाळ, भाता, कोयता ही अवजारे सुटी सुटी समजावून घेताना तुला जाणवेल की यांतील समान तत्त्व लोखंड आहे.

चला करूया!

विद्यार्थ्यांचे गट करून प्रत्येक गटासाठी टेबल मांडावे.

टेबल - १ मातीची विविध भांडी / वस्तू

टेबल - २ धातूची भांडी / वस्तू

टेबल - ३ कागदाच्या वस्तू

टेबल - ४ लाकडाच्या वस्तू

टेबल - ५ प्लॅस्टिकच्या वस्तू

विद्यार्थी गटांमध्ये वस्तूंचे निरीक्षण करतील व या वस्तूंचे मूलतत्त्व/मूळ घटक यावर चर्चा करतील.

काही तत्त्वचिंतकांनी असे मत मांडले की, जे बदलते त्याचे अस्तित्व, जे बदलत नाही त्याच्यावर अवलंबून असल्यामुळे जे शाश्वत, तेच खऱ्या अर्थाने 'सत्' असते. एका पातळीवर बदल खरा असला, तरी अंतिमतः त्याला वास्तविक मानता येत नाही. काही तत्त्वज्ञांनी मात्र बदल हेच जगाचे वास्तविक रूप आहे असे मानून त्याच्या मुळाशी काही अपरिवर्तनीय तत्त्व आहे ही समजूत नाकारली. 'सर्व काही बदलते' हेच या विश्वातले न बदलणारे तत्त्व किंवा नियम आहे असे ते मानतात.

मूलभूत तत्त्वांची संख्या

सिद्धान्त

तत्त्वज्ञ/दर्शन

- (१) एकतत्त्ववाद - पारमेनायडस, स्पिनोझा, हेगेल, अद्वैत वेदांत
- (२) द्वितत्त्ववाद - सांख्य दर्शन, देकार्त
- (३) अनेकतत्त्ववाद - एम्पिडोक्लिस, जैन दर्शन, लायबनिझ

३.३ नित्य व अनित्य यांतील फरक

नित्य-अनित्यमधले हे नाते काहीशा वेगळ्या प्रकारे आपल्याला स्वतःच्या अस्तित्वासंबंधीही अनुभवायला मिळते. जन्माला आल्या क्षणापासून ते आत्ताच्या क्षणापर्यंत आपण एकच विशिष्ट व्यक्ती

आहोत अशी आपली ठाम समजूत असते. पण त्यामुळे आपल्या तान्हेपणाच्या फोटोत दिसतो 'तेच' आणि 'तेवढेच' आपण आता नसतो. शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक असे अनेक प्रकारचे बदल आपल्यात झालेले असतात. तरीही बदलांच्या या प्रवाहातले आपण 'तेच' आहोत याबद्दल आपल्याला खात्री असते. 'माझ्यात खूप बदल झाले आहेत आता' किंवा 'मी आता पूर्वीची राहिले नाही' असे म्हणताना ही 'मी' तीच/तोच आहे आणि 'माझ्यामध्ये' बदल झाले आहेत असे आपल्याला सांगायचे असते. अनेक कारणांनी होणारे बदल हे माझे अनित्य रूप आहे, तर ज्यामध्ये किंवा ज्याच्या संदर्भात हे बदल होतात तो 'मी' हे एक शाश्वत, नित्य अस्तित्व आहे असे मानण्याकडे आपला कल होतो. न बदलणारे, न नष्ट होणारे असे आपल्या शरीरात काहीच नसते. आपले विचार, भावना, इच्छा, प्रेरणा, वासना याही बदलतच असतात.

चला बोलूया!

'माझ्यात झालेले बदल' यावर गटचर्चा करा.

मग ते मूलभूत, नित्य असे तत्त्व कुठले? त्याला काय म्हणतात? या प्रश्नाचे उत्तर तत्त्वज्ञांनी 'आत्मा' या संकल्पनेद्वारे दिले. जो जन्माला येतो, बदलतो, नष्ट होतो तो देह आणि जो अजात, अपरिवर्तनीय, अमर्त्य आहे, म्हणजेच जो नित्य, शाश्वत आहे तो आत्मा असे मत मांडून काही तत्त्वप्रणालींनी माणसाच्या पातळीवरचे नित्य-अनित्याचे द्वंद्व सोडवले. जगात काही नित्य तत्त्व आहे हे नाकारणाऱ्या विचार प्रवाहांनी अर्थातच आत्म्याचे अस्तित्व नाकारले, तर 'जे नित्य तेच पूर्ण अर्थाने सत्' असे मानणाऱ्यांनी देहाला पूर्ण किंवा अंतिम पातळीवरचे सत् मानले नाही.

संकल्पनांच्या सत् आणि असत्, नित्य आणि अनित्य या जोडगोळ्या आणि त्यांची वेगवेगळ्या प्रकारांनी घालता येणारी सांगड यांमधून तत्त्वचिंतनाचे

अनेक प्रवाह भारतीय तसेच पाश्चात्य परंपरांमध्ये निर्माण झाले. या संकल्पनांच्या अनुषंगाने अनेक पेचही पुढे आले.

ज्या नित्य, अविनाशी तत्त्वांमधून वैविध्याने भरलेले हे जग निर्माण झाले त्या तत्त्वांची संख्या किती आहे? आणि या तत्त्वांचे स्वरूप काय आहे? हे दोन प्रश्न सत्तामीमांसेतले मध्यवर्ती प्रश्न आहेत. हे प्रश्न एकमेकांशी संबंधित आहेत. उदाहरणार्थ, थेलिस या सॉक्रेटसपूर्वीच्या ग्रीक तत्त्वज्ञाने जल किंवा पाणी या एकाच मूलभूत घटकामधून सगळे जग निर्माण होते असे मत मांडले. मग प्रश्न असा निर्माण झाला की, असे असेल तर अग्नी पाण्यापासूनच तयार झाला असे मानावे लागेल. पण वस्तुतः पाणी तर आग विझवते, तिला नष्ट करू शकते. याची संगती कशी लावायची? कुठलेही एक तत्त्व विश्वाच्या मुळाशी आहे असे मानले, तर त्या तत्त्वाचे स्वरूप काय, त्याचे गुणधर्म काय याचा विचार करावा लागतो. आपल्या गुणधर्माच्या अगदी विरुद्ध गुणधर्म असणाऱ्या वस्तू या तत्त्वामधून कशा निर्माण होतील ही मोठीच समस्या उभी राहाते.

जगात अस्तित्वात असलेल्या सर्व गोष्टींचे ढोबळमानाने निर्जीव आणि सजीव असे वर्गीकरण केले जाते. साहजिकच, मूलतत्त्व यातील कुठल्या प्रकारात मोडते/मोडतात याचा विचार करावा लागतो. ते यांपैकी कुठल्याही एका प्रकारचे मानले, तर त्यामधून विरुद्ध प्रकारचे अस्तित्व कसे आकाराला आले याचे स्पष्टीकरण तत्त्वज्ञांना करावे लागते.

सत् चे स्वरूप

सिद्धान्त	तत्त्वज्ञ/दर्शन
(१) चिदवाद	- वेदान्त दर्शन, बर्कले, हेगेल, ब्रॅडले
(२) जडवाद	- चार्वाक दर्शन, डेमॉक्रिटस्, मार्क्सवाद
(३) वास्तववाद	- जैन, न्याय, वैशेषिक, सांख्य, पूर्वमीमांसा, देकार्त, लॉक, रसेल, मूर

जाणीव किंवा चैतन्य हे जर सजीवांचे लक्षण मानले, तर मूलतत्त्व जड किंवा निर्जीव आहे असे मानणाऱ्यांना जडापासून चैतन्याची निर्मिती कशी होते हे स्पष्ट करावे लागते, तर मूलतत्त्व मुळातच चैतन्यरूप आहे असे मत असणाऱ्यांना त्यापासून जड भौतिक द्रव्य कसे तयार होते याचा विचार करावा लागतो. काही तत्त्वप्रणाली जड आणि चेतन अशा दोन प्रकारच्या मूलभूत तत्त्वांमधून विश्व आकाराला आले असे प्रतिपादन करतात, तर काही अनेक भौतिक मूलभूत तत्त्वांच्या आंतरक्रियांमधून चैतन्याचा उगम होतो असे मानतात.

चला बोलूया!

मूलतत्त्वाचे जड/चैतन्य, नित्य/अनित्य, स्थितीशील/गतिशील स्वरूप यावर ज्युरीस प्रुड्येन्शीयल मॉडेलद्वारे चर्चा घेता येईल. (ज्युरीस प्रुड्येन्शीयल मॉडेलमध्ये ३/५/७ विद्यार्थी ज्युरी बनतात, दोन विद्यार्थी एक बाजू मांडतात, दुसरे दोन विद्यार्थी पर्यायी बाजू मांडतात, उर्वरित विद्यार्थी सर्व चर्चा ऐकतात. कोर्टातील केसप्रमाणे ज्युरी दोन्ही बाजूंची मते ऐकून निर्णय देते.)

याच संदर्भात उद्भवणारा आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे ही मूलतत्त्वे स्थितीशील असतात की गतिशील? या तत्त्वांमधून जग आकाराला येते याचा अर्थ त्यांच्या संदर्भात काहीतरी बदलत असते, घडत असते, बिघडत असते. गतीखेरीज कुठल्याही प्रकारचा बदल शक्य नसतो. गती ही बदलाची पूर्वअट आहे. कित्येक वेळा गतीमधून होणारे बदल आपल्याला दिसतात. पण गती मात्र जाणवत नाही. ज्वालामुखीचा उद्रेक, त्सुनामीची लाट आपण अनुभवू शकतो, पण त्यापूर्वी त्याला जबाबदार असणाऱ्या भूगर्भातील हालचालींची, त्यांच्या गतीची आपल्याला कित्येकदा जाणीवच नसते. पण त्या गतीशीलतेखेरीज या घटना घडणेही शक्य नसते. मग प्रश्न हा येतो की, मूलभूत तत्त्वे

मुळातच गतिशील आहेत की त्यांना कुणीतरी बाहेरून गती देते? स्वतः बाह्य बळाशिवाय हालचाल करणे हे प्राण्यांचे लक्षण आहे. वस्तू मात्र बाहेरून गती देऊन हालवाव्या लागतात. गतीचे आणि त्यातून होणाऱ्या बदलांचे स्पष्टीकरण विश्वाच्या स्वरूपाविषयीच्या कुठल्याही सिद्धान्तासाठी खूपच महत्त्वाचे असते. मूलतत्त्वे स्वभावतःच गतिशील असतात असे मानणारे तत्त्वचिंतक त्या मूलतत्त्वांच्या हालचालींमधून, एकत्र येण्यातून, दूर जाण्यातून निरनिराळ्या वस्तू आकाराला येतात, असे प्रतिपादन करतात. कुठल्याही हेतूशिवाय होणाऱ्या मूलतत्त्वांच्या हालचाली भौतिक नियमांनुसार होत राहतात आणि त्यामधून सगळ्या वस्तूंची जडण-घडण होते असे त्यांचे मत असते.

गतीचे विविध प्रकार

आकाशात मुक्तपणे फिरणाऱ्या ढगांमध्ये आपल्याला जे वेगवेगळे आकार दिसतात, ते बाष्पाची हालचाल, हवेचे झोट आणि त्यांची दिशा या सगळ्यांमधून निर्माण होत असतात. 'आता मी पिसाऱ्याचा आकार घेतो' किंवा 'आता मी फूल होतो' असा जाणीवपूर्वक विचार ढग तर करूच शकत नाहीत. ना इतर कुणी त्यांना जाणीवपूर्वक

आकार देते.

चला करूया!

संध्याकाळी सूर्यास्ताच्या वेळी आकाशातील ढगांचे निरीक्षण करा.

३.४ ईश्वरवादी व निरीश्वरवादी तत्त्वज्ञान

काही तत्त्वज्ञांचे मत असे आहे की, जड भौतिक द्रव्ये मुळात गतिशील नसतात. त्यांना बाहेरून गती द्यावी लागते. सर्व शक्तिमान आणि सर्वज्ञ असा ईश्वर ही गती त्यांना देतो असे मानण्याकडे या तत्त्वज्ञांचा कल असतो. या विचारसरणीनुसार जगाची निर्मिती या मूलतत्त्वांपासून करणे हा सर्वशक्तिमान ईश्वराचा हेतू असतो. आपल्याला कळो वा न कळो, जग निर्माण करण्यामागेही त्याचे काही प्रयोजन असते. अस्तित्वात येणारी प्रत्येक गोष्ट ईश्वराच्या इच्छेने अस्तित्वात येते आणि त्याची इच्छा असेल तोपर्यंत अस्तित्वात राहते. जगातील वस्तूंचे अनंत प्रकार, त्यांचे एकमेकांशी असलेले संबंध, विश्वातील नियमबद्धता या सगळ्याचा कर्ता, नियंता ईश्वर आहे. सर्वच तत्त्वप्रणाली ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात असे मात्र नाही.

भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही तत्त्व परंपरांमध्ये ईश्वरवादी तत्त्वज्ञान आहे, तसेच निरीश्वरवादीही आहे. ईश्वराचे स्वरूप आणि कार्य यांबद्दल सर्व ईश्वरवादी तत्त्वप्रणालींमध्ये एकवाक्यता नाही. 'मुळात असलेल्या तत्त्वांना एकत्र आणून जगाची निर्मिती करणारा' ही ईश्वराची संकल्पना आपण वर पाहिली. काही प्रणालींमध्ये मात्र ईश्वराने शून्यातून जग निर्माण केले असे मानले जाते. ही निर्मिती होण्यापूर्वी ईश्वराखेरीज काहीच अस्तित्वात नव्हते. जग ही संपूर्णपणे ईश्वराची निर्मिती आहे. माणूसही स्वतःला निर्माता मानतो आणि तसा तो काही प्रमाणात असतोही. पण मुळात जे काही अस्तित्वात आहे, तेच नाविन्यपूर्ण पद्धतीने उपयोगात आणणे हे माणसाच्या निर्मितीचे स्वरूप असते. जे

नाहीच ते निर्माण करण्याची शक्ती माणसाला नाही, ईश्वराला मात्र ती आहे असे या तत्त्वप्रणाली मानतात.

प्रत्येक प्रश्नाचा खोलात जाऊन विचार करणे हे तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य आहे. 'दिसते तसे नसते' याची प्रत्येकाला जाणीव असते, पण त्या जाणिवेच्या आधारे सुरू झालेला तत्त्वचिंतनाचा प्रवास आपल्याला 'काय आहे'? या सत्तामीमांसेतील मूलभूत प्रश्नापर्यंत पोचवतो. हा प्रश्नही खूप छोटा असला तरी साधा नाहीच. त्याच्या पोटात 'किती आहे?', 'कुठे आहे?', 'कसे आहे?', 'एकमेकांशी

कसे जोडले गेले आहे?' अशा न संपणाऱ्या प्रश्नांची भेंडोळी लपलेली आहेत. प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर नव्या प्रश्नांकडे बोट दाखवते आहे. या प्रश्नांचा वेध घेताना आपल्या बुद्धीला भरपूर व्यायाम होतो आणि त्यामुळे तिचे सामर्थ्य वाढत जाते. नव्या-नव्या आव्हानात्मक प्रश्नांना तोंड द्यायला ती सज्ज होते. हे तुमच्या लक्षात आले असेलच. नवीन प्रश्न पडणे, त्यांची उत्तरे शोधणे यात मोठाच बौद्धिक आनंद दडलेला असतो. तुम्ही बुद्धीमान आहातच. मग आता तयार नवीन आव्हानांना समजून घेण्यासाठी?

शब्दसूची

सत्तामीमांसा - Metaphysics

असत् - Unreal

व्यक्तिनिष्ठ - Subjective

वस्तुनिष्ठ - Objective

भास - Hallucinations

व्यक्तिसापेक्षता - Subjectivity

नित्य - Permanent

अनित्य - Impermanent

जडद्रव्य - Matter

शाश्वत - Eternal

अपरिवर्तनीय - Never Changing

अविनाशी - Non perishable

जाणीव / चैतन्य - Consciousness

तत्त्वप्रणाली - Philosophical systems

आंतरक्रिया - Interaction

स्थितिशील - Static

गतिशील - Dynamic

मूलतत्त्वे - Basic elements

बल - Force

स्वाध्याय

प्र.१ कंसांतील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण करा.

(अ) वास्तव काय आहे याचा अभ्यास

या शाखेत केला जातो.

(ज्ञानमीमांसा, सत्तामीमांसा, नीतिमीमांसा)

(ब) हा ज्ञानेन्द्रियांना अनुभव येणाऱ्या

वस्तूंचा स्वभाव असतो.

(भास, स्थिती, परिवर्तनशीलता)

(क) स्वप्नांचा अनुभवप्रकारचा असतो.

(व्यक्तिसापेक्ष, परिस्थितीसापेक्ष, व्यक्तिनिरपेक्ष)

प्र.२ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

(अ) उत्पत्ती, लय, शाश्वत, स्थिती

(ब) स्थितिशील- गतिशील, नित्य-अनित्य, ज्ञान-माहिती, सत्-असत्

प्र.३ खालीलसाठी वापरण्यात येणाऱ्या तत्त्वज्ञानातील पारिभाषिक संज्ञा लिहा.

(अ) अंतिम सत् एकच आहे असे मानणारी तत्त्वप्रणाली

- (ब) अंतिम सत् दोन आहेत असे मानणारी तत्त्वप्रणाली
- (क) अंतिम सत् अनेक आहेत असे मानणारी तत्त्वप्रणाली
- (ड) ईश्वराला जगाचा निर्माता मानणारी तत्त्वप्रणाली
- (ई) ईश्वराचे अस्तित्व नाकारणारी तत्त्वप्रणाली
- (फ) अंतिम सत् चैतन्यरूप मानणारी तत्त्वप्रणाली
- (ग) अंतिम सत् जडरूप मानणारी तत्त्वप्रणाली

प्र.४ फरक स्पष्ट करा.

- (अ) एकतत्त्ववाद, द्वितत्त्ववाद, बहुतत्त्ववाद
- (ब) चिद्वाद आणि जडवाद

प्र.५ टीपा लिहा.

- (अ) व्यक्तिनिष्ठ अनुभव
- (ब) ईश्वरवाद
- (क) गतीची समस्या

प्र.६ पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (अ) वस्तुनिष्ठता म्हणजे काय?
- (ब) सत्तामीमांसेत कशाचा विचार केला जातो?

- (क) रज्जूसर्प न्याय स्पष्ट करा.

- (ड) गती आणि बदल यांतील संबंध काय आहे?

प्र.७ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) वस्तूचा अनुभव व्यक्तिसापेक्ष असला तरी तिचे अस्तित्व व्यक्तिनिरपेक्ष असते.
- (ब) दिसतं तसं नसतं.
- (क) गती ही बदलाची पूर्वअट आहे.

प्र.८ सत्तामीमांसेतील नित्य-अनित्य समस्येसंदर्भात चर्चा करा.

प्र.९ अंतिम सत्विषयीच्या सत्तामीमांसेतील मतांची/दृष्टिकोनांची चर्चा करा.

उपक्रम

तत्त्वज्ञान विषय न निवडलेल्या तुमच्या मित्र-मैत्रीणींशी 'दिसण्या' आणि 'असण्या'तील फरकाविषयी चर्चा करा.

